Tverdota György

Levegőt!

Tájleíró részlettel indul József Attila költeménye, amilyenek mindvégig felbukkannak a versei szövegében. A versindítás két nagy kompozícióban is emberi alakot idéz föl természeti környezetben: „A rakodópart alsó kövén ültem"; „Az éjjel hazafelé mentem". De a *Levegőt!* az utolsó költemény, amelyben a táj, a környezet rajza nemcsak bevezető szerepet játszik, nemcsak lendületet ad a gondolatmenetnek, hanem atmoszférát teremt a vers egész eszmei tartalma körül. Az évszak az évnek azzal a szakaszával esik egybe, amelyet az *Ősz* című versben egészében megidéz. Az alkonyodó őszi tájban – Stoll Béla megállapítása szerint a Japán kávéházból gyalog a Korong utcába a Városligeten átvágva lehetett eljutni – egy magányos férfi ballag. A vers az ő indulattelt, emlékezések súlyától elnehezített töprengéseit közli. Tárgyuk a rend és a szabadság viszonya, amire a költemény első szövegváltozatának címe is utal.

A vers értelmezése szempontjából a *Rend és szabadság* címváltozatnak kiemelt jelentősége van, de a végső cím: *Levegőt!* is a vers fontos műfaji jellemvonáaira irányítja a figyelmet. „Ignotus Pál szerint a címet Nagy Samu, a 8 Órai Újság főszerkesztője adta a versnek", mert a *Rend és szabadság* változatot túl elvontnak találta. A változtatást ez éppenséggel nem tenné szükségessé, ha a vers jellege, státusza nem kívánt volna publicisztikusabb, közvetlenebbül figyelem-felhívó címet. A vers ugyanis műfaját tekintve alkalmi óda, megrendelésre írt verses vezércikk volt. Az alkalmat az elcsalt 1935. november 25-ei tarpai pótválasztás szolgáltatta, amelyen „nyílt fenyegetéssel, csendőrök bevetésével, vesztegetéssel" megbuktatták Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Az újság a lap szokásától eltérően kivételesen verssel tiltakozott a botrányos választási csalás ellen.

A felkérésre írott verssel, a szöveg alkalmi jellegével kapcsolatban tanulságos Ignotus Pál emlékezése: „A *Levegőt!* című költeményének József Attila azzal ült neki, hogy ír néhány aktuális strófát, amolyan politikai bökverset, napilapnak. »Felnőtt« akart lenni – ide tartozott az az elhatározása, hogy napi keresetre váltja képességét: becsületesen, meggyőződésének megfelelően, de beosztóan, számvetően. Nem lesz benne »költői«. Hogy »Szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szívemben a halál…«, az ilyen mondatok úgy tolultak rá közben, hogy magát meglepte. Csaknem leverten mutatta aztán: »nézd milyen hosszúra sikerült, de ugye kár volna húzni belőle?« Büszke volt arra, hogy ha elkalandozott is benne, le tudta szegezni magát a legnapibb valósághoz."

Ignotus Pál emlékezése rendkívül mélyen belevilágít a költői munka belső rétegeibe. Még akkor is, ha visszatekintését éber kritikával kell olvasnunk. Az idézett mondat: „Szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szívemben a halál…" például biztos, hogy nem „úgy tolult rá közben, hogy magát meglepte", hiszen a *Majd emlékezni jó lesz* című versében nem sokkal korábban már leírta: „Fogamban / szaporodik az idegen anyag, / mint a halál is szivemben." Azaz József Attila igenis készült a vers megírására, s bizonyos alkotórészeket a nyersanyag-raktárából vett elő, és műhelyének munkapadján beleépítette újabb versébe is. A „bökvers" elnevezés jó irányba mutat, még ha van is benne némi túlzás. Ha a költészet pragmatikus célt szolgáló legalsó regiszterébe sorolás poénkodásnak tűnik is, a költő utolsó éveinek nagy kompozíciói között feltűnően sok a megrendelésre készült alkalmi költemény. A *Lebukott*ról tudjuk, hogy a Vörös Segély megbízásából készült. Az Ignotus-szal párbeszédet folytató *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* már címével is kívülről jövő késztetésre utal. Az *Amit szivedbe rejtesz,* Freud 80. születésnapjára írt köszöntő. 1936 nyarán *A Dunánál,* 1937 elején a *Thomas Mann üdvözlése,* az év derekán a *Hazám* szonettciklus egyaránt megrendelésre készült alkalmi ódák voltak. A *Levegőt!* ennek a sorozatnak darabja. Szenvedélyes hozzászólás egy, a magyar politikai életben megbotránkozást okozó eseményhez.

A ligetes, tóparti környezet, az őszi estén elnéptelenedett városliget kiválasztása a vallomás születésének helyszínéül a versben felvázolt politikai-társadalmi-erkölcsi állapotokon való töprengés hétköznapiságát hivatott hangsúlyozni. A beszélő nem tömeg előtt szónokol, nem összeesküvők kisded csoportjával osztja meg álláspontját, hanem privát emberként nyilatkozik meg, akinek hazafelé gyalogolva épp ezek a gondolatok jutnak eszébe: „Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott / hazafelé menet?" Külső támpontokként csak a táj elemei, a földre hullott elszáradt levelek, a tóból riadtan felszálló vadkacsa, körben guggoló bokrok, az őket megmozgató szélroham öltenek élesebb formát. A természeti környezet felhangosítása, bevonása a magányos bandukolás során folyó reflexió kívülről, a látvány felől történő táplálásába, a szemléleti és a gondolati elem szoros összeszövése megsokszorozza az indulatos, de gondolatilag hallatlanul koncentrált magánbeszéd erejét.

A tudatos szerkesztést mi sem mutatja jobban, mint az, amit Gérard Genette „amorce"-nak, egy később fontos szerepet játszó téma alig észrevehető előzetes felvázolásának nevez. A hazafelé ballagó személy lába alatt szétporladó levelek hangja személyes emlékeket, a bántalmazott gyerek duzzogását idézi föl: „és lábom alatt álmatlan forogtak, / ütött

gyermekként csendesen morogtak / a sovány levelek", megelőlegezve a gyermekkori verések panaszát: „engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban."

A vers gondolati építményének két alappillére két, egymással ellentétbe állított fogalom, a rend és a szabadság relációja. Az alkalom, amely az elnéptelenedett őszi alkonyi Városligetbe hozta ezt az oppozíciót, a szorongás a táj elhagyottsága miatt, a benne mozgó ember kiszolgáltatottsága mindenféle agressziónak. A természeti környezet mintegy átveszi, sőt, előre jelzi a benne mozgó magányos egyén szorongását: „*Fürkészve*, körben guggoltak a bokrok"; „A hűvös televény / a lámpák felé *lesett gyanakvóan*; vadkácsa *riadt* hápogva". A szöveg korábbi változata ezt az egzisztenciális veszélyhelyzetet még erőteljesebben hangsúlyozta: „Ott voltatok-e? Én gondoltam rátok, / ha meglapultatok, / bicskás csavargók, zsebmetszők s galádok, / gyilkosok, tolvajok, – / szabadok vagytok? kifoszthattok engem". A végső változatban ezt a leselkedő veszélyt már nem taglalja ilyen kiélezett kontúrokkal, beéri annyival, hogy „Épp azt gondoltam, rám törhet, ki érti, / e táj oly elhagyott. / S im váratlan előbukkant egy férfi, / de tovább baktatott. / Utána néztem. Kifoszthatna engem". Érdekes, hogy a hideg tájban egy elhagyott helyre látogató alany és egy felbukkanó emberalak sémája már az 1928-as *Óh szív! nyugodj* című versben is megtalálható: „halkul a hó, megáll az elmenő, / lehellete a lobbant keszkenő".

A rend és a szabadság viszonya régóta foglalkoztatja a gondolkodókat. Hobbes *Leviatán*jában kifejtett természetjogi álláspontot tekinthetjük kiindulópontnak, de a Felvilágosodás bölcselőit folyamatosan izgatta ez a kérdés. Rousseau társadalomelmélete újabb fontos csomópontja ennek a gondolati hagyománynak. *Az emberi jogok nyilatkozata* (*La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen,* 1789) rögzíti azt az álláspontot, ameddig a gondolkodás a 18. század végére a tisztázásban eljutott. Ezt az örökséget radikális irányban gondolta tovább az anarchizmus. A vers híres fordulatát: „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet" Bozóki András és Sükösd Miklós Pierre Joseph Proudonra, az anarchizmus atyjára (az első személyre, aki anarchistának vallotta magát) vezetik vissza: „Proudhon szavaival – amely számunkra József Attila költői megfogalmazásában ismerős – a »szabadság szüli a rendet«, nem pedig a rend teremti a szabadságot." Proudhonnál nem találtam ilyen kijegecesdett formulát, de a francia gondolkodó valóban elmélyülten foglalkozott a rend és a szabadság relációjával.

József Attila gondolkodását ifjú korában 1923 óta 1930-ig befolyásolták az anarchizmus különböző változatai, s ennek során teljes bizonyossággal szembesült az anarchizmus egyik alapfogalma, a szabadság körüli dilemmákkal. A kevés nyom egyike maga a *Szabados dal,* amelynek címe, francia nyelvű előzményként a „libertaire" magyarítása, az anarchizmus egyik elnevezése. A másik nyom a Côte d'Azuron született *[ó erópa hány határ…]*-ba foglalt panasz: „szabad medvék komája én / szabadságtalan sorvadok".

A marxi gondolatrendszer átsajátítása és az illegális mozgalom normarendszerének elfogadása során ez az érdeklődés háttérbe szorult, bár a *Munkások*ban a proletár nyomora a polgári társadalom hirdetett jogszerűségét hazudtolja meg: „s az ujságban, hogy szabadok vagyunk". A *Medvetánc* táncoló mackója pedig a láncra vert művész allegóriája. A pártból való kizárása, a nemzetközi munkásmozgalom mély válsága 1934 nyarára-őszére új helyzetet teremtettek, s ekkor, a szociáldemokrata párthoz, „a szabadságvalló munkáspártok"-hoz való közeledése folyományaként is újra időszerűvé vált a szabadság kérdése. *A szocializmus bölcselete,* amelyből a fenti fordulatot idéztük, a szabadságra hivatkozással fejeződik be: „társadalmi lények vagyunk és csak úgy jutunk a szabadság országába, ha öntudatosan vállaljuk társadalmat alkotó lényegünket." Ennek fényében az értekezéssel nagyjából egy időben született *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* elragadtatott felsóhajtása: „a szabadság nagy csendjét hallgatom" is jóval több pozitív hangulatjelentésnél, a szabadság fogalmának újra-aktiválására utal.

Proudhon anarchizmusa számos későbbi fejleménytől eltérően nem volt radikális. Olyan szabadságfogalommal dolgozott, amely összeegyeztethető volt a rend elfogadásával. A szabadság közvetlen, kizáró ellentéte a rabság, az elnyomatás lenne. A rend közvetlen, kizáró ellentéte pedig a zűrzavar, a káosz, amelynek előidézésével az ellenfelei oly gyakran vádolták meg az anarchistákat. Az anarchia szó jelentése azonban az uralom nélküliség. Ez elvezethet a zűrzavarhoz, ezért ellentétbe állítható a renddel, de az ellentét nem közvetlen, kizáró, hanem átlós. Azaz a zűrzavar felé vezető út mellett egy másik irányt is követhet: el is fogadhatja a rendet, de csak az olyan rendet, amely uralom nélkül, spontán szerveződik, nem tartalmaz kényszert. Azaz az anarchisták feltételezik, hogy az állam erőszakszervei leépítésével, minimumra szorításával létrejöhet a szabadság rendje.

A *Levegőt!* erre a képletre építi föl a hazai állapotokról készített beszámolóját. A szabadság József Attilánál egy anya-figura, a rend pedig a kisgyermeke. Az anya megszüli gyermekét, majd „jó szóval oktatja szép,

komoly fiát". Közöttük prioritás-elvű, hierarchikus, de bensőséges és építő kapcsolat állapítható meg. Ugyanez a képlet felbukkan egy 1935 őszén írt másik helyen, a *Levegőt!* holdjában, a *Május* című versben: „A szabadság sétára megy. / … s ő kézenfogva vezeti / szép gyermekét, a rendet!" Egyik töredékében pedig eljutott a két fogalom azonosításához: „Ahol a szabadság a rend, / mindig érzem a végtelent." A korabeli magyar valóság ennek az intim, bensőséges, familiáris viszonynak az ellentétét mutatja.

Érdemes mérlegelni, hogy a látlelet készítése során az említett *Az emberi jogok nyilatkozata* vagy a proudhoni anarchizmus nyújtott inkább vezérfonalat. A nyilatkozat II. cikkelye megfogalmazza az egyén jogát az elnyomó szándéknak történő ellenállásra, de az anarchisták az erőszak elutasításának ennél nagyobb hangsúlyt adtak. Ha a magát kiszemelt áldozatnak tekintő járókelő nem él az ellenállás jogával, lemond a védekezésről a táj elhagyottsága és az őt emiatt fenyegető veszélyek ellenében: „Kifoszthatna engem, / hisz védekezni nincsen semmi kedvem, / míg nyomorult vagyok", ez a lemondás a jogos önvédelemről súlyos vád a hazai közállapotokkal szemben.

A „nyomorult vagyok" érzése a jogfosztottság tapasztalatára adott felelet. Ha arra keresünk választ, hogy a hatóságok milyen „jogom sértik meg", akkor újra az emberi jogok nyilatkozatához kell fordulnunk. A XI. cikkely szerint „A gondolatok és vélemények szabad közlése az egyik legértékesebb emberi jog. Minden állampolgár tehát szabadon beszélhet, írhat és nyomtathat, kivéve, ha törvényben meghatározott esetekben felelősséggel tartozik e szabadsággal való visszaélésért." A vers nyitó mondata szinte kihívó módon erre a cikkelyre hivatkozik: „Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott / hazafelé menet?" A válasz: az ebből a célból megalapított intézmények. A 4. strófa egészében az állam által az állampolgárok ellen elkövetett jogsértés részleteit taglalja: „Számon tarthatják, mit telefonoztam / s mikor, miért, kinek. / Aktákba irják, miről álmodoztam, / s azt is, ki érti meg. / És nem sejthetem, mikor lesz elég ok, előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg."

Ez a strófa számít a vers legsúlyosabb szövegrészletének mindmáig. Ebbe minden, a költő életében és halála után létezett politikai formáció beleütközött. Az állampolgárok ellenőrzésére és féken tartására fenntartott, a modern államokban különböző mértékben beavatkozó szervek nem nagy örömmel veszik tudomásul a tevékenységükre irányuló effajta kritikát. Az idézett versszak ezért máig nem veszített semmit időszerűségéből és felforgató erejéből. A Kádár-rendszerben az Irodalmi Színpad repertoárjáról letiltották a vers elszavalását, noha szerzőjét a

rendszer a magáénak vallotta. De az idézett sorok a mai hatóságoknak sem a kedvencei. Az emberi jogok deklarációjának a totális államokban élesen ellentmondó, de még a liberális demokráciákban sem igazán érvényesülő gyakorlat megint csak az anarchista felfogás álláspontjáról bírálható legnyíltabban.

A sokat idézett összecsengés Kosztolányi *Beírtak engem mindenféle Könyvbe* című versével azt mutatja, hogy a szólásszabadsággal szembeni jogtiprás elleni tiltakozás nem egyéni túlérzékenység megnyilvánulása, hanem korélmény volt. Innen kiindulva érdemes lenne utána járni a jobboldali politikai meggyőződésűnek elkönyvelt Kosztolányi valóságos társadalmi felfogásának, amely ennél alighanem összetettebb képletet mutatna. Modernsége és provokatív élességgel vállalt individualizmusa mögött markáns anarchista beállítódást tapinthatnánk ki: „Ó, fogcsikorgatás. Ó megalázás, / hogy rab vagyok és nem vagyok szabad". Az emberi egyed védekezése az állam túlhatalmával szemben mindenesetre közös nevezőt teremtett az ellentétes politikai elköteleződésű két költő között.

A strófa poétikai kidolgozására a költő nagy gondot fordított. Erre vall Ignotus Pál emlékezése is: „Némely szakaszával igen meg volt elégedve. »Ugye ez jó – ropogtatta – *előkotorni azt a kartotékot…* Az *r*-ek teszik. Mint amit Zsolt Béla Nádas Sándorról írt, hogy az *irreguláris magyar újságírás rokkant franktirőrje.* Ő is tud a hangokkal bánni. Csak tudod, mi a baja a politikai költészetének? Hogy ha ő írná: *előkotorni azt a kartotékot,* képtelen volna olyan egyszerű banalitással lezárni, mint én: *mely jogom sérti meg.* Holott itt ez kell, és később: 'nem oly becses az írhám, / hogy érett fővel szótlanul kibírnám, / ha *nem vagyok szabad!'* Ezen a helyen ez a jó, a közhely.« Jónak jó volt, de mi tagadás, túlságosan »költői« ahhoz, hogy egy ígéretes bökversszerzői pálya kezdetét jelezze. Mire elkészült, ebbe József Attila is belenyugodott." Ignotus Pál közhelyről beszél, de talán célszerűbb itt a „közmegyegyezés" vagy „közös tapasztalat" szavakat használni, hogy a strófába foglalt üzenet, a jogsértés miatti panasz egyetemes társadalmi térbeli és időbeli érvényét hangsúlyozzuk.

A *Levegőt!* József Attila általános, és lírai költő esetében teljesen természetes eljárása szerint az egyéni nézőpont rögzítésével kezdődik. A *Munkások* általános történelmi helyzetkép felvázolásával indít, és csak a szöveg egy jóval későbbi pontján, a második strófa végén kerülnek szóba a mozgalom értelmiségijei, az „agitátorok". Ahogy a *Külvárosi éj,* az *Elégia* és *A város peremén* esetében, majd *A Dunánál* és a *Hazám* kapcsán a személyes pozíció tisztázása és rögzítése elsődleges, úgy a *Levegőt!* első fele is a hazafelé ballagó egyénnek a jogfosztottsággal szembeni személyes viszonyát tárgyalja. A vers születésének valóságos indítéka, a tarpai

választási csalás és erőszak a korábbi strófákban kifejtett egyéni beállítottságra épül rá.

Az új szerkezeti egység kapcsolatos kötőszóval fűződik az első négy strófához. Ez azt jelenti, hogy a vers első felében kifejtettek változatlanul érvényesek a továbbiakra is, s csak az elmondottak kiterjesztése történik az új témára, a falu, a vidék helyzetére: „És az országban a törékeny falvak". A költő nagy gonddal fonja össze a falu problémáját a maga személyes világával: „– anyám ott született –". Nemcsak annyiban, hogy anyja születési helye, Szabadszállás révén önnön származásának egyik gyökerére utal. A falura átvitt „törékeny" jelzőt eddigi gyakorlatában a mamára alkalmazta: „Törékeny termetét a tőke / megtörte"; „Ó emberiség, kit törött anyám / szenvedni szaporított". A kiszolgáltatott, törékeny lény alakja elemi együttérzést kelt. A mama iránti féltő szeretetet a versben a falu kapja meg. A vers nem állítja elénk a falu képet, mint a *Falu* című versben. Nem részletezi a földműves nép nyomorát, mint a *Hazám* szonettciklusban. Globálisan utal rá, és érdekes módon a falu, a vidék jogszolgáltatásban történő magára hagyottságát emeli ki.

Egy olyan erős metaforát alkalmaz a vidék helyzetének jellemzésére, amelyhez eddigi pályája során ritkán nyúlt, s mindig azért, hogy mondandójának nagy hangsúlyt adjon. Először a *Medáliák*ban: „elvált levélen lebeg a világ", majd a *Bánat*ban: „a száraz ágak hullanak". 1937-ben, a *[Le vagyok győzve…]* című versében önnön halálos elszigeteltségét érzékelteti a képpel: „Úgy leszakadtam minden más világról, / ahogyan lehull a gyümölcs az ágról" Itt a falu végzetes leszakadását szemlélteti a metafora: „az eleven jog fájáról lehulltak, / mint itt e levelek". S a gyermek megverése kapcsán említett „amorce", a letaposott avar képe itt szociális irányban bontakozik ki. Az emberi láb alatt szétporladó levelek : a pusztuló, elszegényedő ország sorsát idézik: „s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse, / mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse / s elporlik, szétpereg." A látszólag egyszerű sorok az alkotóelemek: a falu, a jogfosztottság, a letaposott avar, az anya és a származás képzetei mesteri összeszövése révén állnak egységbe az ötödik versszakban.

Így érkezünk el a vers magjához, a hatodik és a hetedik strófát variációsan nyitó: „Óh, én nem igy képzeltem el a rendet"; „Én nem ilyennek képzeltem a rendet" formulába foglalt „rend" fogalomhoz, amely a *Levegőt!*-nél is tágabb érvényű, József Attila egész kései korszakára vonatkozó problémát takar. Vajon hogy' képzelte el a rendet a *Levegőt!* költője? Hogyan gondolkodott a rendről? Azt gondolta-e, hogy rend van a világban? Vagy inkább kaotikusnak látta a mindenséget? Kell-e rend a világba? Hogyan kerül a rend a világba? A gazdasági, társadalmi, politikai

értelemben vett, alkalmazott „rend”-fogalom korántsem volt problémátlan, magától értetődő, spontán nyelvhasználat tárgya költői gyakorlatában.

Az *Eszmélet IX.* versében a szabadság puszta képzet vagy vágy tárgya, a csillagvilág börtönébe vagyunk bezárva. Az *Osztás után* mozdulatlan, szilárd képe („Mint mozdulatlan csillagok az égen, / változhatatlan rajzunk, jellemünk”) a *Miben hisztek…*-ben fellazul. A csillagközi viszonyok ellenséges kozmikus erők közötti erőegyensúly folytán állnak csak fenn: „pisla, hunyorgó ravaszság” a rend záloga, „mely farkasszemet néz az ürességben”. *Világosítsd föl* című versében éles, félreérthetetlen iróniával állapítja meg: „rend kell a világba, / a rend pedig arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó.” A világegyetemről alkotott korábbi képét aztán élete utolsó szakaszában lecserélte, a „táguló világegyetem” koncepcióját adaptálva, a széteső, a semmibe szétporladó univerzum víziójával, például a *Költőnk és korá*ban. *(Az Isten itt állt a hátam mögött…)* című töredékében pedig „az üres űrben tántorgó világ”-ról beszél.

A rendről való gondolkodáshoz a költő Henri Bergson *Teremtő fejlődés*ének tanulmányozása során kapott erős impulzusokat. Bergson tagadja a rendetlenség tényleges létezését, a káosz képzetét káprázatként utasítja el: „…van két rendfajta s… a két rend egyazon nemnek ölén egymásnak ellentéte… a rendetlenség gondolata elménkben mindannyiszor felmerül, mikor a két rendfajta egyikét keressük s a másikra találunk. A rendetlenség eszméj[e]… más rendet talál, mint aminőre szüksége van, oly rendet, mellyel abban a pillanatban nem tud mit kezdeni s mely ebben az értelemben reá nézve nincsen. […] Egy bizonyos rend távollétét fejezte ki, de egy bizonyos másiknak javára (mellyel nem volt dolgunk); csakhogy mivel egymásután mind a kettőre reá illeszkedik, sőt mivel a kettő közt jön-megy szakadatlanul, útközben, vagy inkább a levegőben fogjuk el, akárcsak a labdát a két ütő között, s úgy bánunk vele, mintha nem vagy az egyik, vagy a másik rend hiányát, hanem mintha mindakettőnek hiányát ábrázolná, […] így születik az a probléma, vajon hogyan kerül a rend a rendetlenségre, a forma az anyagra? […] a valóság pontosan oly mértékben rendezett, amelyben gondolkodásunkat kielégíti. A rend tehát az alanynak és a tárgynak bizonyos összehangoltsága. A dolgokban önmagára lelő elme.”

A költő a francia filozófus teóriáját nem változatlanul alkalmazta. Az *Eszmélet VIII.* versében a törvény és a véletlen fogalmaival dolgozva kitágította, fellazította a bergsoni formulát. Az egyik rendből, „a törvény szövedéké”-ből helyenként kiszabadulhatnak a „csilló véletlen szálai”,

azaz a véletlen szeszélye folytán a rend fölfeslik, rendetlenség teret nyer a törvény egyetemes érvénye kárára.

Bergson rendet illető álláspontja nem relativista, illetve relativizmusa erősen korlátozott. A két rend, amellyel számol, nem esetlegesen lett kiválasztva, és listájuk bővítése nem állt a filozófus szándékában. Szembe állította a teremtés és a tehetetlenség rendjét. A szembeállítás vitalista bölcseleti álláspontjának alátámasztására szolgált: „De az elme… két ellentétes irányban mozoghat. Majd természetes irányát követi: ez haladás feszültség formájában, folytonos teremtés, szabad tevékenység. Majd visszafordul, s ha ez a megfordulás a végletekig menne, akkor a terjeszkedésig, az egymáshoz képest külsőleges elemeknek szükségszerű kölcsönös egymást meghatározásáig, szóval a geometriai gépszerűségig vezetne. Nos, akár úgy látjuk, hogy tapasztalásunk az első irányt fogadja el, akár a másikba fordul, mindkét esetben azt mondjuk, hogy rend van, mert az elme mindkét folyamatban megtalálja magát. […] Mondhatnánk tehát, ez az első fajta rend az életszerűnek vagy az akartnak rendje szemben a másikkal, mely a tehetetlennek és az automatikusnak rendje. [...]

Ha bemegyek egy szobába s azt »rendetlen«-nek ítélem, mit értek ezen ? Minden tárgynak helyzetét megmagyarázzák annak a személynek automatikus mozdulatai, aki abban a szobában lakik, vagy akármiféle ható okok, melyek minden bútort, ruhát stb. odatettek, ahol most vannak: a szó második értelmében tehát a rend teljes. De én az elsőfajta rendet várom, azt, amit a rendszerető személy öntudatosan visz életébe, az akart rendet s nem az automatikusát. E rend hiányát most rendetlenségnek nevezem. Alapjában véve minden, ami e két rend hiányában valóságos, ami észrevett, sőt ami fogalmilag elgondolt, az a másiknak jelenléte. De a másik nekem itt közömbös, csak az első iránt érdeklődöm, […] – s azt mondom, hogy ez rendetlenség […] Nincsen először az összefüggéstelen, aztán a geometriai, aztán a vitális: egyszerűen van a geometriai és a vitális, aztán az elménék egyiktől a másikhoz hintázásából az összefüggéstelen eszméje. Összerendezetlen sokféleségről beszélni, melyhez utólag adódnék a rend, tehát annyi, mint igazi petitio-principii-t követni el, mert mikor elképzeljük az összefüggéstelent, valósággal már rendet, sőt két rendet tételeztünk.”

A kérdést a *Levegőt!* az elvontság alacsonyabb fokára, az emberi világra: a gazdaságra, a társadalomra, a kultúrára szorítkozva tárgyalja, azon a szinten, amelyen nem vonható kétségbe a rend léte. Ám ez a korlátozott érvényű fogalom a fentebb idézett bergsoni kritérium: „a valóság pontosan oly mértékben rendezett, amelyben gondolkodásunkat kielégíti. A rend tehát az alanynak és a tárgynak bizonyos összehangoltsága. A

dolgokban önmagára lelő elme" módosítására késztette a költőt. A vers ugyanis éppen arra a kérdésre válaszol, vajon magára talál-e elménk a rendben, amelyet korunk magyar valósága kínál fel számunkra? A költő válasza kategorikusan, háromszorosan tagadó: „Óh, én nem igy képzeltem el a rendet. / Lelkem nem ily honos"; „Én nem ilyennek képzeltem a rendet." Azaz József Attila úgy fejleszti tovább Bergson kettős rendről alkotott képletét, hogy kétféle rendet állít szembe. Azt, amely „nem elégíti ki gondolkodásunkat", és azt, amelyben az „elme önmagára lel".

A tagadó szócskával kiegészített „igy", „ily" és „ilyen" névmások az előző strófákban vázolt helyzetre: az „ütött gyermek" képzetére, a magát nyomorultnak érző járókelő kiszolgáltatottságára, a jogfosztottságra, a magukra hagyott, pusztulásra ítélt falvakra utalnak vissza, egyúttal teret nyitnak a rossz rend újabb részletei előtt, amelyek az országos és személyes jogtiprás részleteit nyomatékosítják vagy bővítik. A tarpai választásra célzó részlet a választási szabadságot ért durva támadás erkölcsi következményeit érinti. A kritika nemcsak a hatósági erőszakot ítéli el, hanem a népet is éri, amely „retteg, hogyha választ, / szemét lesütve fontol sanda választ". A rettegve választás lehangoló tapasztalatához csatol egy bizonyos népszokást, amely a polgárosult városi emberben megütközést kelt: a családi temetést követő halotti tornak a gyászból bizarr módon mulatozásba fordulását: „és vidul, ha toroz". A tanulságot már a példa előtt előlegezi a vers: „könnyebben tenghet, / aki alattomos."

A személyes érintettség két változatban kap helyet a nyitó strófákban. Egyrészt az elhagyott ligetes tájban hazafelé ballagó férfi alakjában, aki kiszolgáltatottnak érzi magát a „langy sötétségben", másrészt az „ütött gyermek" figurájában. A gyermek – felnőtt ellentét a versszárásig napirenden marad, s így a költemény egyik szerkezeti alappilléreként emelhetjük ki. A rossz rend további jellemzése során újra feltűnik az „ütött gyermek". Többről és másról van szó, mint puszta bántalmazásról. A szülő normális esetben valamilyen kihágás miatt bünteti a gyermeket. A *Levegőt!* kisgyermeke ellenben ok nélküli fenyítés miatt panaszkodik: „sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket". Ok nélküli verést a lelenc kap, „kit idegenben löknek-vernek", aki a sorsa iránt érzéketlen idegeneknek van kiszolgáltatva. A jogtiprás példáinak a bővítése tehát itt a gyermek-bántalmazás irányában történik. A gyermek-felnőtt ellentét e részletben kiegészül az idegenség-otthonosság, illetve a távol és a közel ellentétével. A gyámság intézménye az elutasított rossz rendben a szociális okból bekövetkezett intézményi gondoskodás

túlkapásait könnyíti meg. Móricz Zsigmond József Attilával való beszélgetései során nem véletlenül az *Árvácská*hoz gyűjtött anyagot…

Így lép elő a nyolcadik strófában a vers kezdetén magát megmutató járókelő, a vers beszélője, az „ütött gyermek" ellentéteként: „Felnőttem már." A felnőttség, az *Eszmélet X.* verse óta tudjuk, József Attila költői világában érdemet, rangot, státuszt jelent. Nem sokkal korábban, a *Majd emlékezni jó lesz* című versében már ugyanígy, a suttyomban élő, alattomos és szerény embertársak infantilizmusától határolódott el: „Én ilyen gyermek nem vagyok." A felnőttség, ha kevésbé rideg megfogalmazásban is, mint az *Eszmélet* strófájában, a halállal eljegyzettséget, a végesség tudomásul vételét jelenti, kölcsön véve a *Majd emlékezni jó lesz* sorait: „Szaporodik fogamban / az idegen anyag, / mint szivemben a halál".

A teljes értékű jogalany ez az egyszerű, hazafelé gyalogló felnőtt polgár. Alig észrevehető jelzést már korábban is tett József Attila, a középosztályról szóló ankét hozzászólásában, hogy meghaladta a korábbi leegyszerűsítő osztályelméletet. Megállapította, hogy „a modern társadalomnak éppúgy polgárai a munkások és a tőkések, mint a középosztálybeliek". Azaz a munkásság a társadalom egyik osztályát alkotja, ugyanakkor azonban egy államnak teljes jogú polgára is. Mint élő ember, aki még se nem lélek, se nem agyag, elvárhatja, hogy emberi jogait a hatóságok, erőszakszervezetek tiszteletben tartsák. Illetve, ha nem éri be „irhája" mentésével, meg is kell követelnie magának az államtól ezt a tiszteletet. A strófa egésze ezt, a felnőtt polgárra jellemző, mintaadó magatartást fejti ki: „De jogom van / és lélek vagy agyag / még nem vagyok s nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szótlanul kibirnám, / ha nem vagyok szabad!"

Itt lép túl József Attila Kosztolányinak a *Beírtak engem mindenféle Könyvbe* című versében megfogalmazott megállapításon. Nemcsak elpanaszolja helyzetét, mint mestere, hanem szót emel, tiltakozik a jogsértés ellen. Az elv, amelynek jegyében ez a dacos verbális kiállás megtörténik, a vers első változatának a címébe foglalt szabadság követelése. Ez a fogalom az, amely a jó rend születésének záloga, azé a rendé, amelyben az elme – Bergson kifejezésével – „önmagára lel". A vers zárlata e mellett az elv melletti eufórikus hitvallás. A szabadság rendje nem illeszkedik ugyan pontosan a bergsoni képletbe, amely a gépies, geometriai élettelenség és a vitális életlendület ellentéteként fogalmazódik meg, de bizonyosan inspirálódott tőle. Bergson példái a célszerűségen túlmutató szabadság rendjére, a teremtő fejlődés prototípusára, a szabad cselekedet gyümölcsére Beethoven szimfóniái: „bámulatos rendet talál[unk] egy Beethoven-

szimfóniában, mely a lángelme, az eredetiség és következőleg az előreláthatatlanság maga."

A remekmű rendezett részei harmonikusan kapcsolódnak össze egésszé, de létrejötte nem egy előre felírt recept pedáns összeállításával történik, hanem előre láthatatlan, kifürkészhetetlen, szabad cselekvés végtermékeként. A jó rend megteremtéséhez társadalmi méretekben már *A város peremén* szerint is egy emberi közösség, a munkásság „gyönyörű képességé"-re van szükség. 1934-től kezdve bizonyos elmozdulás tapasztalható a költő szóhasználatában. A proletár, a munkás helyét elfoglalja az „ember" elnevezés. A *Flóra*-ciklus „munkásoknak emberi öntudat" szerkezete explicit módon ki is fejezi ezt a módosulást. Az *Eszmélet* egyik vázlata így kezdődik: „Mi, emberek, sötét erők…". 1935-ben két szonettje címében bukkan föl a szó: *Emberek* és *Emberiség*. A rendet teremtő gondolat és a cselekvés szabadságának körülírása a vers záró strófájában implicit vagy explicit ellentétekkel, polemikus meghatározásokkal történik. Annak megjelölése, hogy miben áll ez a szabadság, az ellentétéből kiindulva megy végbe.

„Az én vezérem bensőmből vezérel" mondat a Führer-elvvel való, ki nem fejtett vitából született. A fasizmus és a nácizmus embere szem a láncban, viselkedését a „tekintély lefelé, felelősség fölfelé" függőségi viszonya szabja meg. Vele szemben a „bensőből vezérelt" személyiség autonóm és szuverén. Döntéseiben nem külső parancsokat hajt végre. Az „elmék, nem vadak" ellentét az autonóm alanyt a természeti állapotú emberrel szemben elmeként definiálja. *A város peremén* című ódában az elme a legfőbb instancia, a természet, a társadalom és a lélek közötti összefüggések megértésének záloga. Az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* az elmének ugyancsak kitüntetett helyet biztosít: „Az elme, ha megért, megbékül". A *Flóra*-ciklus *Már két milliárd* című darabja is erre a legfőbb instanciára épít: „társadalmunkba, elme kell, nagy fénybe', / mely igazodni magára mutat".

Az emberi teljességnek, mindazonáltal, az elme csak az egyik eleme. A másik alapvető összetevő az érzelmek otthona, a szív. Már *A város peremén* „sursum corda"-részletében is az elme mellett a másik instancia: „Emeljétek föl szivünket!"; „Föl a szívvel, az üzemek fölé!" Az elme és a szív az *Alkalmi vers*ben is szoros közelségben, kölcsönös függésben lépnek föl: „Az elme, ha megért, megbékül, / de nem nyughatik a szív nélkül". Itt a szív az emberi indulatok otthona, míg a *Levegőt!*-ben a vágyak érlelődésének helye, és mint eleven, áll szemben a dologi ténnyé silányított, holt alakváltozatával, a szív kartoték-adatként tárolt tartalmaival.

A vers két utolsó sora a jó rend meghatározásába még két fontos összetevőt von be. Az egyik a szövegben már előlegezett motívum: az idegenbe szakadt kiskorú rideg intésekkel, utasításokkal történt irányítása, amely nem is feltételezi, hogy a gyermek szelíd kérés esetén, önként is engedelmeskedett volna: „ugrott volna egy jó szóra nyomban". A felnőtt anyaként megszólított szabadságtól azt kéri a vers beszélője, hogy „jó szóval oktasd". A másik téma, amely a szabadság vonzáskörzetében megjelenik, a játék: „játszani is engedd". A játék, a játszó ember, a homo ludens kultusza a Szép Szó újhumanizmusának fontos részévé vált. A *Szerkesztői üzenet* ismert részletében találkozunk vele: „miért volna alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életföltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek."

A vers záró szavai újra megjelölik a vers alanyát: „szép, komoly fiadat". A szerkezet ráértéses. Egyszerre személyes, felidézve az öcsödi kis lelencet, s egyúttal megnevezve a szabadság gyermekét, a jó rendet. Így válik *A város peremén* „Föl a szívvel" akklamációját variációsan megismétlő tetszést, örömet kifejező, buzdító kiáltásává a „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet". Ez a folytonosság mutatja, hogy a semmi örvényével, az irracionális bűntudattal birkózó József Attila utolsó éveiben ismételten képes volt az azóta eltelt évek súlyos személyes és közösségi tapasztalatai után is teljes értékű közösségi üzenetet hordozó költemények megalkotására. *A Dunánál* és a *Hazám* mutatja, hogy nem utoljára. Ha le is mondott arról, hogy a munkásosztály megteremti majd kint, a társadalomban, a harmóniát, de továbbra is igyekezett „életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, magamagát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot."

A vers prozódiájának jellemzésében Szabolcsi Miklós Szilágyi Péterre is támaszkodó összefoglalását követhetjük: „hétsoros szakaszok, 11–6 szótagú váltakozó sorokkal ababccb rímképlettel. »A tizenegyesek nem a szokványos hatodfeles jambusok, amennyiben következetes hangsúlyrendek épülnek bele a jambussorokba. Ezek a hosszú sorok a magyar verselésben oly gazdag hagyományokra visszatekintő 5–6 tagolásúak.« Ez a forma hangoknak, hangnemeknek állandó váltakozását teszi lehetővé, az áthajlások gazdag változatai, a szenvedélyt és hangnemet jelző írásjelek váltakozása magas hőfokú versbeszédet, feszült belső monológot alkotnak."